

พัฒนาการและอิทธิพลของคำสอนพระพุทธศาสนา ที่ปรากฏในจารึกและใบเสมาทวารวดีภาคอีสาน

The Development and Influence of Buddhist Doctrines Reflected in Inscriptions and Dvaravati Boundary Stones in Northeastern Thailand

ผศ.ดร.ไกรฤกษ์ ศีลาคม (Krairoek Silakhom Asst. Prof., Ph.D.)

สำนักวิชาศึกษาทั่วไป มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี

Office of General Education, Udon Thani Rajabhat University

Email: tai_udru@hotmail.com

ตอบรับบทความ (Received) : 22 พฤศจิกายน 2568

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 6 กรกฎาคม 2569

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 29 กรกฎาคม 2569

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษาประวัติศาสตร์ภาคอีสานในยุคก่อนประวัติศาสตร์ (2) ศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในภาคอีสานในยุคทวารวดี และ (3) ศึกษาอิทธิพลของคำสอนพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในจารึกและใบเสมาทวารวดีภาคอีสาน งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาจากเอกสารและสำรวจภาคสนามในแหล่งโบราณคดีสำคัญ เช่น ภูพระบาท ฟ้าแดดสงยาง เมืองเสมา นครจำปาศรี เป็นต้น วิเคราะห์ด้วยวิธีการพรรณนาเชิงวิเคราะห์

ผลการศึกษาพบว่า พระพุทธศาสนาในภาคอีสานเกิดจากการสังสมทางวัฒนธรรมหลายชั้น ได้แก่ (1) ชั้นความเชื่อดั้งเดิมก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ความเชื่อเรื่องผี การบูชาบรรพบุรุษ และการใช้หินตั้งหรือเพิงหินในพิธีกรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานสัญลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น (2) ชั้นพระพุทธศาสนาทวารวดีที่แพร่จากภาคกลางเข้าสู่อีสาน โดยรูปแบบศิลปกรรม เช่น ใบเสมาและธรรมจักร ถูกปรับให้สอดคล้องกับคติพื้นถิ่นจนเกิดเป็นพุทธศิลป์เอกลักษณ์เฉพาะอีสาน (3) ชั้นคติคำสอนทางพระพุทธศาสนา พบว่า จารึกภาคกลางเน้นหลักธรรมแก่นแกน ได้แก่ อริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท และพุทธอุทยาน ขณะที่จารึกอีสานเน้นความเชื่อเรื่องบุญ บาปมี โลกหน้า พระเมตไตรย์พุทธเจ้า และคติมหายาน ตลอดจนการใช้ใบเสมาเป็นสื่อการสอนแบบภาพ และเกิดเป็นชั้นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และภูมิทัศน์วัฒนธรรม เช่น ภูพระบาท ฟ้าแดดสงยาง นครจำปาศรี ซึ่งใช้ประกอบศาสนกิจต่อเนื่องมานับพันปี แสดงความเชื่อมโยงระหว่างความเชื่อก่อนประวัติศาสตร์ พระพุทธศาสนา และคติศาสนาในสมัยหลัง บทความนี้เสนอแบบจำลองใหม่ของปฏิสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม คือ “แบบจำลองพัฒนาการพระพุทธศาสนาอีสานแบบหลายชั้น” (Layered Cultural Model of Isan Buddhism) ที่อธิบายการพัฒนาพระพุทธศาสนาอีสานในเชิงระบบผ่านความสัมพันธ์ของสัญลักษณ์พื้นถิ่น การผสมผสานศิลปกรรมทวารวดี การเลือกคำสอนให้เหมาะกับสังคม และบทบาทของภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ซึ่งสะท้อนอัตลักษณ์วัฒนธรรมลุ่มน้ำโขงอย่างชัดเจน และเป็นฐานความรู้สำคัญต่อการอนุรักษ์ใบเสมาและภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ การตีความมรดกวัฒนธรรม และการศึกษาพุทธศาสนาเชิงพื้นที่ในลุ่มน้ำโขง

คำสำคัญ: คำสอนพระพุทธศาสนา จารึก ใบเสมา ทวารวดี ภาคอีสาน

Abstract

This research aims to: (1) examine the prehistorical background of Northeastern Thailand (Isan); (2) investigate the development of Buddhism in Isan during the Dvaravati period; and (3) analyze the influence of Buddhist teachings as reflected in Dvaravati inscriptions and Bai Sema (boundary stones) in Isan region. Employing a qualitative methodology, the study integrates documentary research with field surveys conducted at major archaeological sites, including Phu Phra Bat Historical Park, Fa Daet Song Yang, Mueang Sema, and Nakhon Champa Si and etc. Data were analyzed using a descriptive-analytical approach.

The findings indicate that Buddhism in Isan developed through a process of multilayered cultural accumulation. The first layer consists of prehistorical indigenous beliefs, including animism, ancestor worship, and the ritual use of standing stones and rock shelters, which formed the symbolic foundations of local communities. The second layer reflects the transmission of Dvaravati Buddhism from Central Thailand to Isan, where artistic forms such as Bai Sema and Dharmachakra motifs were adapted to local cosmological frameworks, resulting in a distinctive regional Buddhist artistic tradition. The third layer concerns doctrinal orientation: while Central Thai inscriptions emphasize core teachings such as the Four Noble Truths, Dependent Origination, and Buddhist utterances, inscriptions in Isan foreground beliefs in merit (*puñña*), spiritual perfections (*pāramī*), the afterlife, Maitreya (Phra Sri Ariya Metteyya), and elements of Mahāyāna thought. Furthermore, Bai Sema functioned as visual didactic media and contributed to the formation of sacred spatial layers and enduring cultural landscapes such as Phu Phra Bat Historical Park, Fa Daet Song Yang, and Nakhon Champa Si that have supported religious activities for over a millennium.

This article proposes a new interpretive framework—the “Layered Cultural Model of Isan Buddhism”—to explain the systematic development of Buddhism in Isan through the interaction of indigenous symbolism, Dvaravati artistic integration, selective doctrinal adaptation, and the structuring role of sacred landscapes. The model clarifies the cultural identity of the Greater Mekong Basin and provides an essential foundation for the conservation of Bai Sema and sacred landscapes, the interpretation of cultural heritage, and spatial approaches to Buddhist studies in the Greater Mekong region.

Keyword: Buddhist Doctrines, Inscriptions, Boundary Stones, Dvaravati, Northeastern Thailand

1. บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาสำคัญของเอเชียที่มีอิทธิพลขยายกว้างไกลไปทั่วภูมิภาคเอเชียและส่วนอื่นของโลก ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์พระเจ้าอโศกมหาราชได้ส่งสมณทูตคือ พระโสณะและพระอุตตระเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิราวพุทธศตวรรษที่ 3 (ประมาณ พ.ศ. 236) อันเป็นจุดเริ่มต้นของการสั่งสมวัฒนธรรมพุทธในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย (ภาคอีสาน) ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สะท้อนการตั้งถิ่นฐานและพัฒนาการทางสังคมมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ตัวอย่างสำคัญคือ บริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท ซึ่งพบร่องรอยกิจกรรมมนุษย์เมื่อราว 2,000–3,000 ปีมาแล้ว ทั้งภาพเขียนสีจำนวนมาก หินตั้ง ใบเสมา การแกะสลักพระพุทธรูปบนผนังถ้ำ และการดัดแปลงเพิงผาธรรมชาติให้เป็นศาสนสถานในวัฒนธรรมทวารวดี ลพบุรี และล้านช้างตามลำดับหลักฐานเหล่านี้สะท้อนความต่อเนื่องของพัฒนาการทางสังคมและศาสนาในพื้นที่อย่างชัดเจน

ในสมัยประวัติศาสตร์โดยเฉพาะช่วงพุทธศตวรรษที่ 12–15 ซึ่งเป็นยุควัฒนธรรมทวารวดีพบหลักฐานทางพระพุทธศาสนาในภาคอีสานหลายแห่ง เช่น ใบเสมาหินจำนวนมากที่เมืองฟ้าแดดสงยาง และหลักฐานทางศิลปกรรมที่เมืองเสมา แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลางกับพื้นที่ภาคอีสาน แม้ว่าพุทธศิลป์แบบวัฒนธรรมทวารวดีจะมีรากฐานเชื่อมโยงกับศิลปะอินเดีย แต่เมื่อแพร่เข้าสู่ภาคอีสานกลับเกิดการผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นถิ่น จนเกิดเอกลักษณ์เฉพาะของพุทธศิลป์อีสาน โดยเฉพาะใบเสมา จารึก ฐานพระพุทธรูป และธรรมจักร ซึ่งไม่เพียงมีคุณค่าทางศิลปกรรม แต่ยังสะท้อนแนวคิดและคำสอนทางพระพุทธศาสนาในสังคมยุคนั้น¹ ซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลางและวัฒนธรรมทวารวดีในภาคอีสานอย่างชัดเจน

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แผ่ขยายความเจริญรุ่งเรืองยังดินแดนสุวรรณภูมิแล้ว เกิดเป็นลักษณะศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาสมัยวัฒนธรรมทวารวดีที่สามารถเชื่อมโยงไปยังถิ่นกำเนิดของรูปแบบศิลปะได้แก่ ศิลปะอินเดียยุคสมัยต่างๆ ที่เราสามารถจะประมาณการอายุของโบราณวัตถุ โบราณสถานเหล่านั้นได้ แต่อย่างไรก็ตามเมื่อพระพุทธศาสนาที่เจริญในวัฒนธรรมทวารวดีได้แผ่ขยายไปยังพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในปัจจุบันนี้ พุทธศิลป์แบบวัฒนธรรม

¹ ธวัช ปุณณทก, “พระพุทธศาสนาในภาคอีสานและล้านช้าง,” เอกสารประกอบในงานสัมมนาเชิงวิชาการ เรื่อง “พระพุทธศาสนาอุ่มน้ำโขง” ณ โรงแรมชั้นพาเลซ จังหวัดเลย, 9-12 กรกฎาคม 2551, (เลย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2551), 1-18.

ทวารวดีที่พบในภาคกลางก็เกิดการผสมผสานกับศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่น เกิดเป็นพุทธศิลป์ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะต่างไปจากวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลางหลายประการ² โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อความที่ปรากฏในจารึก ใบเสมา ฐานพระพุทธรูป หรือ ธรรมจักร และภาพแกะสลักในใบเสมาจะช่วยให้เราทราบได้ว่า คนในยุควัฒนธรรมทวารวดีให้ความสำคัญกับการศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาในคำสอนเรื่องใดบ้าง โดยเปรียบเทียบกับจารึกที่พบในเขตภาคกลางและภาคอีสาน

จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่า งานศึกษาพระพุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดีในภาคอีสานที่ผ่านมามุ่งเน้นด้านประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีเป็นหลัก ขณะที่การวิเคราะห์ “มิตินำคำสอนทางพระพุทธศาสนา” จากจารึกและภาพสลักบนใบเสมาโดยเปรียบเทียบกับจารึกในภาคกลางยังมีค่อนข้างจำกัด โดยเฉพาะประเด็นสำคัญว่า ชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดีในภาคอีสานให้ความสำคัญกับคำสอนเรื่องใด มีความแตกต่างจากชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดีภาคกลางอย่างไร และการเลือกเน้นคำสอนดังกล่าวสะท้อนบริบทสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างไร ยังไม่ได้รับการศึกษาอย่างเป็นระบบ

ดังนั้น งานวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของคำสอนพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในจารึกและใบเสมายุควัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน เพื่ออธิบายพัฒนาการทางศาสนาในมิติของความคิด ความเชื่อ และภูมิทัศน์วัฒนธรรม อันจะช่วยขยายองค์ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในกลุ่มน้ำโขงให้มีความลึกซึ้งและเป็นระบบมากยิ่งขึ้น

2. วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ภาคอีสานในยุคก่อนประวัติศาสตร์
2. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในภาคอีสานในยุคทวารวดี
3. เพื่อศึกษาอิทธิพลของคำสอนพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในจารึกและใบเสมาทวารวดีภาคอีสาน

3. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และพระพุทธศาสนา รวมทั้งการเก็บข้อมูลภาคสนาม สามารถสรุปขั้นตอนการดำเนินการวิจัยได้ดังนี้

² รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, ทวารวดีในอีสาน (กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2558), 9.

1. การศึกษาจากเอกสาร (document research) ผู้วิจัยรวบรวมข้อมูลจากเอกสารเพื่อศึกษาแนวคิด ข้อมูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับยุคก่อนประวัติศาสตร์ ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีในประเทศไทย ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาทวารวดีในภาคอีสาน
2. การศึกษาจากข้อมูลภาคสนาม (field study) ผู้วิจัยศึกษาแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีทางพระพุทธศาสนาด้วยการสำรวจพื้นที่โบราณสถานจริงทั้งในภาคกลางและภาคอีสาน
3. การวิเคราะห์และตรวจสอบข้อมูล ผู้วิจัยได้นำข้อมูลจากการทบทวนวรรณกรรม การสำรวจพื้นที่ มาตรวจสอบความถูกต้อง หลังจากนั้นนำข้อมูลที่วิเคราะห์ได้มาบันทึกลำดับเหตุการณ์ (chronology) จัดจำแนกข้อมูล (classification) จำแนกหลักฐานทางโบราณคดี (attribute) เพื่อบันทึกการกระจายตัวของแหล่งโบราณสถานที่มีใบเสมาทวารวดีภาคอีสาน
4. สรุปผลการวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อนำไปสู่การนำเสนอข้อมูลเพื่อตอบวัตถุประสงค์การศึกษาที่ได้ตั้งไว้และนำเสนอข้อมูลโดยใช้การวิเคราะห์เชิงพรรณนา (descriptive analysis)

4. ผลการวิจัย

4.1 ศึกษาประวัติศาสตร์ภาคอีสานในยุคก่อนประวัติศาสตร์

หลักฐานทางโบราณคดีที่พบในเขตภาคอีสานที่เก่าแก่และสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาเริ่มปรากฏชัดเจนตั้งแต่สมัยวัฒนธรรมทวารวดีเป็นต้นมา อย่างไรก็ตามแม้หลักฐานทางโบราณคดีจะปรากฏชัดเจนตั้งแต่สมัยทวารวดี แต่ก็มีโบราณสถานในกลุ่มภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี มีใบเสมาหินทรายซึ่งปกติจะเป็นหลักฐานที่บ่งชี้ว่าเป็นวัฒนธรรมทวารวดี แต่ที่ภูพระบาทนั้นมีใบเสมาบางส่วนมีลักษณะคล้ายหินตั้งในวัฒนธรรมหินตั้ง (Megalithic Culture) ซึ่งเป็นความเชื่อของคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และเมื่อได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาในยุคทวารวดีจึงปรับเปลี่ยนจากวัฒนธรรมหินตั้งมาเป็นใบเสมาแบบเรียบๆ แล้วจึงพัฒนาไปสู่ใบเสมาแบบมีลวดลาย ศาสตราจารย์ชิน อยู่ดี อธิบายว่า วัฒนธรรมหินตั้งเป็นวัฒนธรรมของคนก่อนประวัติศาสตร์ ลักษณะที่เด่นชัดของวัฒนธรรมนี้คือ การนำก้อนหินมาก่อสร้างเป็นครั้งแรกในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยสิ่งก่อสร้างของคนยุคนี้จะมีอยู่ 4 ลักษณะ³ คือ 1. โต๊ะหิน (dolmens) ประกอบด้วยหินตั้ง 2 แท่ง

³ ชิน อยู่ดี, สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กรมศิลปากร, 2529), 106.

หรือมากกว่าและมีหินพาดอยู่ตอนบนแห่งหนึ่ง 2. หินตั้ง (standing stones หรือ Menhirs) ได้แก่ หินที่ตั้งอยู่โดดเดี่ยวไม่อยู่เป็นกลุ่มหรือเป็นแถวหรือเป็นวงกลม 3. หินตั้งเป็นวงกลม (stone circles หรือ Cromlechs) 4. หินตั้งที่เป็นแถวขนานกัน (Alignment) วัฒนธรรมหินตั้งนี้ยังปรากฏพบในทวีปเอเชียอาคเนย์ เช่น ในหมู่ชนเผ่ากาซี ผ่านาคาที่แคว้นอัสสัม ประเทศอินเดีย ในหมู่ชนเผ่าคะฉิ่น ประเทศพม่า ที่หมู่เกาะไมแอส หมู่เกาะฟลอเรส เกาะซุมบา และหมู่เกาะเซลีเบส วัฒนธรรมหินตั้ง (Megaliths) พบมากในประเทศ สปป.ลาว, บริเวณดงเกีย ซึ่งตั้งอยู่ทางตอนเหนือของประเทศเวียดนามปัจจุบัน

นอกจากนี้ยังพบที่ประเทศอินโดนีเซีย ความเชื่อเรื่องหินตั้งที่พบในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีลักษณะเป็นโต๊ะหิน โลงมีขา หลุมศพก่อด้วยแท่งหิน แผ่นหิน รูปหินจำหลักเป็นรูปนูนต่ำ หินตั้งที่พบในเมืองเชียงขวาง ประเทศ สปป.ลาว มีลักษณะเป็น โกลหิน หรือ ไทหินหลายพันใบ ความเชื่อเรื่องวัฒนธรรมหินตั้งแบ่งออกตามความเชื่อได้ 4 ประเภท⁴ คือ 1. หินตั้งในลักษณะของศิวิลิ่งค์ 2. หินตั้งในลักษณะความเชื่อทางศาสนาและพิธีศพ 3. หินตั้งในลักษณะหลักศิลาจารึก หรือ หลักเมือง 4. หินตั้งในรูปใบเสมา หรือ เสมาธรรมจักร

ภาพที่ 1 หลักหินแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ที่ภูพระบาท

ที่มา: อุทยานประวัติศาสตร์เสมือนจริง (อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท) กรมศิลปากร

⁴ จรัส พยัคฆราชศักดิ์, อีสาน 1 ศาสนาและวรรณกรรมนิยมในท้องถิ่น (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, 2534), 144.

ในด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาให้ความสนใจในหินตั้งประเภทจารึก ได้แก่ จารึกของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งจารึกไว้ในสมัยของพระองค์เมื่อราว พ.ศ. 236 ประกอบด้วย 1. จารึกแผ่นหินจำนวน 18 แผ่น มีพระราชกฤษฎีกาบนแผ่นศิลาเล็ก (Minor Rock Edict) และบนแผ่นหินธรรมดา (Rock Edict) รวมทั้งพระราชกฤษฎีกาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาด้วย 2. จารึกบนเสาหิน (Pillar Inscription) มีทั้งจารึกธรรมดาและพระราชกฤษฎีกา จำนวน 11 เสา 3. จารึกตามกำแพงถ้ำ (Cave Inscription) จำนวน 3 แห่ง รวม 32 ชิ้น จารึกของพระเจ้าอโศกนี้เองที่เป็นหลักฐานการเชื่อมโยงประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาจากเรื่องราวในพระไตรปิฎกกับหลักฐานทางโบราณคดี กล่าวคือ พระเจ้าอโศกมหาราชได้เคยส่งสมณทูตคือ ท่านพระโสณะและพระอุตตระเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนแถบสุวรรณภูมิซึ่งนักวิชาการหลายท่านเชื่อกันว่าคือ ดินแดนที่รวมเอาประเทศไทยปัจจุบันเข้าไว้ด้วย

ส่วนหินตั้งประเภทเสมานั้น ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ศรีศักร วัลลิโภดม อธิบายว่า เสมานหินพบกระจายทั่วไปในภาคอีสานของไทย ซึ่งเป็นสิ่งบ่งบอกถึงวัฒนธรรมที่มีมาแต่โบราณ พบทั้งในเขตลุ่มน้ำโขง ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำมูล โดยการปักใบเสมาในภาคอีสาน แบ่งกว้างๆ ได้ 3 แบบ คือ 1. ปักเป็นกลุ่มกระจายทั่วบริเวณเนินดิน โดยไม่ได้กำหนดทิศทางแน่นอน พบได้ทั่วไปในหลายๆ บริเวณในภาคอีสาน 2. ปักประจำทิศรอบเนินดินหรือสิ่งก่อสร้างทางศาสนา เพื่อแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ 3. ปักอยู่โดดๆ ในบางพื้นที่ เพื่อแสดงตำแหน่งของบริเวณศักดิ์สิทธิ์ สำหรับคติการสร้างเสมานหินมีนักวิชาการเสนอไว้ 2 แนวทาง คือ 1. เชื่อว่าการสร้างเสมานหินเป็นคติที่ตกทอดมาจากการปักหินตั้ง (megaliths) ซึ่งเกี่ยวข้องกับระบบความเชื่อเรื่องการนับถือบรรพบุรุษ ซึ่งชาวพื้นเมืองของเอเชียอาคเนย์ยังถือปฏิบัติตั้งแต่โบราณมาจนถึงปัจจุบัน 2. เชื่อว่า เสมานหินเป็นหินหลักเขตกำหนดบริเวณสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะพระอุโบสถ และสถานที่ประกอบพิธีกรรม ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ศรีศักร วัลลิโภดม ให้ความเห็นต่อประเด็นนี้ว่า ความเชื่อทั้ง 2 อย่างต่างมีเหตุผลในตัวเอง แนวคิดแรกที่ว่า เสมานหินเป็นคติตกทอดมาจากการปักหินตั้ง เพราะเสมานหินแม้จะมีบางแห่งที่ปักเป็น 8 ทิศรอบพระอุโบสถ แต่หลายแห่งก็มีคติและรูปแบบการปักที่ไม่กำหนดจำนวนและทิศทางที่แน่นอน ซึ่งไม่พบในคติการปักในทางพระพุทธศาสนา แต่เป็นรูปแบบเฉพาะของคติการปักหินตั้ง⁵

ดังนั้น การพบเสมานหินเข้ามาเกี่ยวข้องกับลัทธิและระบบความเชื่อทางพระพุทธศาสนา นั้น จึงแสดงว่า มีการนำเอาคติและระบบความเชื่อการนับถือบรรพบุรุษหรือผี เข้ามาปะปน

⁵ ศรีศักร วัลลิโภดม, ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน (กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, 2521), 82, 100-101.

หรือผสมผสานกับการนับถือพระพุทธศาสนา หรือ อีกนัยยะหนึ่งก็คือ การนำเอาแบบอย่างการเคารพบูชาผีบรรพบุรุษมาใช้ในการเคารพบูชาทางพระพุทธศาสนา เพราะคติการปักใบเสมาเป็นสิ่งตกทอดมาจากบรรพบุรุษนี้เอง ทำให้ชาวอีสานโบราณไม่นิยมทำสิ่งก่อสร้างที่เป็นอาคารในการเคารพบูชาพระพุทธศาสนา แต่ยึดถือประเพณีการปักใบเสมาหินเป็นพุทธบูชาแทน ส่วนความคิดที่ว่า การปักใบเสมาเพื่อแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ กำหนดเขตของสงฆ์นั้น ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ศรีสักร วัลลิโภดม ได้แสดงทัศนะว่าเห็นด้วย เพราะเสมาหินบางส่วนทำหน้าที่ดังกล่าวจริง แต่ไม่ใช่ทั้งหมด เสมาที่พบในลักษณะการกำหนดเขตพระอุโบสถ เป็นเพียงหน้าที่ส่วนหนึ่งเท่านั้น ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์มาเจริญแพร่หลายในดินแดนแถบนี้ ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-20 ใบเสมาจึงมีลักษณะแบบตายตัว คือ มีหน้าที่ปักแสดงเขตของพระอุโบสถ จะมีการปักแบบ 4 ทิศ หรือ 8 ทิศ เป็นสำคัญ

เสมาหินจึงเป็นโบราณวัตถุที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่า ดินแดนภาคอีสานของไทยเคยมีวัฒนธรรมที่เก่าแก่ แต่เดิมคงเป็นเรื่องของหินตั้ง ซึ่งเป็นประเพณีและลัทธิเกี่ยวกับการนับถือบรรพบุรุษหรือนับถือผีซึ่งมีอยู่ทั่วไปในประชาชนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่เข้ามาในยุคทวารวดี เสมาหินจึงกลายเป็นสิ่งที่เนื่องอยู่กับพระพุทธศาสนาไป โดยมีการสลักลวดลายภาพสลูป ชาดก พุทธประวัติ ลงไป เสมาจึงกลายเป็นของศักดิ์สิทธิ์และใช้เพื่ออุทิศบุญกุศลให้ญาติพี่น้องผู้ล่วงลับ ฉะนั้น หากพิจารณาเสมาหินบนภูพระบาทบางจุดจะพบว่า มีลักษณะเป็นแท่งหินที่ไม่มีการแกะสลักแต่มีขนาดใหญ่บ้างเล็กบ้าง ซึ่งบ่งบอกถึงการมีวัฒนธรรมหินตั้งมาก่อนเกิดทวารวดี แต่ก็มีบางส่วนที่ถูกแกะสลักเป็นลวดลายเฉพาะของยุคทวารวดี และเขมรโบราณ ภูพระบาทจึงเป็นพื้นที่ที่สะสมอารยธรรมมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ (วัฒนธรรมหินตั้ง) วัฒนธรรมพุทธศาสนาทวารวดี วัฒนธรรมเขมรโบราณ และวัฒนธรรมล้านช้าง

4.2 ศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในภาคอีสานในยุคทวารวดี

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แผ่ขยายมาเจริญรุ่งเรืองยังดินแดนสุวรรณภูมิแล้ว เกิดเป็นลักษณะศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่สามารถเชื่อมโยงไปยังถิ่นกำเนิดของรูปแบบศิลปะนั้นได้แก่ ศิลปะอินเดียยุคสมัยต่างๆ ที่เราสามารถจะประมาณการอายุของโบราณวัตถุ โบราณสถานเหล่านั้น Stephen A. Murphy ได้ให้ความเห็นว่า ก่อนจะมีวัฒนธรรมทวารวดีที่สมบูรณ์นั้น มีระยะ Proto-Dvāravatī หรือ ช่วงเปลี่ยนผ่านทางวัฒนธรรม เป็นระยะพัฒนาการทางวัฒนธรรมและศาสนา ก่อนการก่อตัวของวัฒนธรรมทวารวดีอย่างชัดเจน ช่วงเวลานี้โดยประมาณอยู่ราว

คริสต์ศตวรรษที่ 5–6 (ประมาณ พ.ศ. 1000–1100) ซึ่งเป็นช่วงที่เริ่มมีหลักฐานของพุทธศาสนา และศิลปกรรมอินเดียในภูมิภาค โดยวิเคราะห์จากหลักฐานหลายประเภท ได้แก่ 1. ศิลปกรรมพุทธศาสนา เช่น ธรรมจักรหิน พระพุทธรูปยุคต้น สถูป ศิลปกรรมเหล่านี้มีอิทธิพลจากอินเดีย แต่ยังไม่พัฒนาเป็นรูปแบบทวารวดีเต็มรูปแบบ 2. หลักฐานโบราณคดี พบในแหล่งโบราณคดีหลายแห่ง เช่น เมืองโบราณ ชุมชนก่อนรัฐ โบราณสถานยุคต้น ซึ่งแสดงให้เห็นการพัฒนาของสังคมที่เริ่มมีโครงสร้างทางศาสนาและชุมชน เริ่มมีหลักฐานของพุทธศาสนาเถรวาท การสร้างสัญลักษณ์ทางศาสนา การสร้างศาสนสถาน แต่ยังไม่ปรากฏระบบเมืองและศิลปกรรมแบบทวารวดีเต็มรูปแบบ⁶

แต่อย่างไรก็ตามเมื่อพระพุทธศาสนาที่เจริญในวัฒนธรรมทวารวดีได้แผ่ขยายไปยังพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในปัจจุบัน พุทธศิลป์แบบทวารวดีที่พบในภาคกลางก็เกิดการผสมผสานกับศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่น เกิดเป็นพุทธศิลป์ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะต่างไปจากทวารวดีภาคกลางหลายประการ ดังที่ รองศาสตราจารย์รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง ได้อธิบายว่า รูปแบบของศิลปวัตถุทางพระพุทธศาสนาในภาคอีสานมีทั้งส่วนที่คล้ายคลึงกันและมีส่วนที่แตกต่างกับพุทธศิลป์ทวารวดีในภาคกลาง ดังนี้ 1. ศิลปวัตถุบางประเภทนิยมเพียงแค่ภาคใดภาคหนึ่งเท่านั้น เช่น การนิยมทำหินตั้ง หรือ ใบเสมา พบมากในภาคอีสาน แต่พบน้อยมากในภาคกลาง ส่วนธรรมจักรและพระพุทธรูปปางประทับเหนือพญานาคพบมากในภาคกลางแต่พบน้อยในภาคอีสาน 2. ศิลปวัตถุบางอย่างมีความคล้ายคลึงกันทั้งในภาคกลางและภาคอีสาน แต่ก็มีความแตกต่างกันในรายละเอียด เช่น พระพิมพ์ ในภาคอีสานบริเวณลุ่มน้ำชี บางพิมพ์มีลักษณะคล้ายกับพระพิมพ์ในภาคกลางเป็นอย่างมาก แต่บางพิมพ์ก็มีความแตกต่างกัน แต่ก็พอจะสันนิษฐานได้ว่ามีลักษณะที่ได้รับอิทธิพลมาจากภาคกลาง 3. การผสมผสานกับศิลปวัฒนธรรมจากกัมพูชา เกิดเป็นพุทธศิลป์ที่มีความแตกต่างทางด้านรูปแบบจากภาคกลาง⁷

เมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีได้กระจายตัวกันอยู่ตามลุ่มน้ำสำคัญๆ มีเมืองขนาดใหญ่ที่พบโบราณสถานและโบราณวัตถุหนาแน่นทุกลุ่มแม่น้ำ แต่ละลุ่มน้ำก็มีรูปแบบศิลปกรรมที่แตกต่างกัน ตลอดถึงชื่อและตำแหน่งผู้นำที่แตกต่างกันไปด้วย ดังตัวอย่างเมืองสำคัญที่อาจเป็นศูนย์กลางในแต่ละลุ่มน้ำดังต่อไปนี้⁸

⁶ Murphy, S. A., “The Case for Proto-Dvāravatī: A Review of the Art Historical and Archaeological Evidence,” *Journal of Southeast Asian Studies*, 47, No.3, (September 2016): 366–392.

⁷ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, *ทวารวดีในอีสาน*, 9.

⁸ เรื่องเดียวกัน, 18–36.

ลำดับ	เมืองโบราณ / แหล่งโบราณคดี	ที่ตั้ง (อำเภอ / จังหวัด)	หลักฐานสำคัญในวัฒนธรรมทวารวดี	การพัฒนาทางวัฒนธรรม / หมายเหตุสำคัญ
1	เมืองเสมา	สูงเนิน / นครราชสีมา	พระพุทธรูปไสยาสน์, ธรรมจักร จากวัดธรรมจักรเสมาราม	ศูนย์กลางวัฒนธรรมทวารวดีสำคัญในลุ่มน้ำมูลตอนบน
2	เมืองฝ้าย	หนองหงส์ / บุรีรัมย์	พระพุทธรูปนาครปรก “หลวงพ่อศรี” (เก็บที่วัดอุทัยมคคาราม ห้วยแถลง นครราชสีมา), พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สำริด 3 องค์ (เก็บที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร)	สะท้อนศิลปกรรมพุทธศาสนาที่มีความประณีตและการกระจายตัวของโบราณวัตถุ
3	เมืองดงเมืองเตย	คำเขื่อนแก้ว / ยโสธร	จารึกดงเมืองเตย (พุทธศตวรรษที่ 12), ใบเสมาทวารวดีหลายใบ	พบปราสาทวัฒนธรรมเขมร แสดงการสืบเนื่องทางวัฒนธรรม
4	เมืองโบราณบ้านตาตอง	เมือง / ยโสธร	ใบเสมาทวารวดีมากกว่า 200 ใบ (ปัจจุบันกระจายหลายพื้นที่)	ใบเสมาพบที่วัดโพธิ์ศรีมงคล, วัดอัมพวันเหนือ และบริเวณธาตุกล่อ่งข้าวน้อย
5	เมืองฟ้าแดดสงยาง	กมลาไสย / กาฬสินธุ์	ใบเสมาทวารวดีนับร้อยแผ่น, ศาสนสถานและศาสนวัตถุจำนวนมาก	พัฒนาการต่อเนื่องถึงพุทธศตวรรษที่ 17-18 พบอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร
6	เมืองกันทรวิชัย	กันทรวิชัย / มหาสารคาม	โบราณสถานอุมัญญาคู, วัดสุวรรณาวาส (แผ่นเงินดุนูน 66 แผ่นใต้ฐานชุกชี), พระพุทธรูปมิ่งเมือง, ใบเสมาทวารวดี	สะท้อนพิธีกรรมและการบรรจุวัตถุมงคลในฐานพระพุทธรูป
7	เมืองนครจำปาศรี	นาตุ่น / มหาสารคาม	ศาสนสถานจำนวนมาก, พระพิมพ์ดินเผาจำนวนมาก	รับพุทธศาสนาทวารวดีต่อเนื่องถึงพุทธศตวรรษที่ 14-16
8	ภูพระบาท	บ้านผือ / อุดรธานี	ภาพเขียนสีมากกว่า 54 แห่ง (ก่อนประวัติศาสตร์), ใบเสมาและประติมากรรมพุทธศิลป์ลัทธิมหายาน	มีพัฒนาการหลายชั้น: ก่อนประวัติศาสตร์ → ทวารวดี → เขมร → ล้านช้าง → รัตนโกสินทร์ สะท้อนการเปลี่ยนผ่านพุทธ-ฮินดู

ภาพที่ 2 ใบเสมาสลักลวดลายพุทธประวัติชุดคันพบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง

ที่มา: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น

Stephen A. Murphy พบว่า การกระจายตัวของใบเสมาและศิลปกรรมทางศาสนามีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางชุมชนและเครือข่ายการตั้งถิ่นฐานในภูมิภาค ซึ่งชี้ให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้เป็นเพียงระบบความเชื่อ แต่มีบทบาทสำคัญในการกำหนดรูปแบบการใช้พื้นที่และการพัฒนาโครงสร้างชุมชนในสมัยโบราณ และยังแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของแหล่งโบราณคดีในฐานะศูนย์กลางทางศาสนาและวัฒนธรรมในช่วงสมัยทวารวดี หลักฐานทางโบราณคดี เช่น ใบเสมา ธรรมจักร และพระพุทธรูป สะท้อนถึงบทบาทของพระพุทธศาสนาในการกำหนดภูมิทัศน์วัฒนธรรมของชุมชนในช่วงเวลานั้น⁹

โดยเฉพาะอย่างยิ่งภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี บนภูพระบาทแห่งนี้ปรากฏร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์กำหนดอายุได้ราว 2,500 – 3,000 ปีมาแล้ว พบการดัดแปลงเพิงหินธรรมชาติให้กลายเป็นศาสนสถานของผู้คนในวัฒนธรรมทวารวดี วัฒนธรรมเขมร วัฒนธรรมล้านช้างและรัตนโกสินทร์ตามลำดับ โดยอารยธรรมทวารวดีและอารยธรรมเขมรเริ่มเข้าสู่เขาแห่งนี้ราวพุทธศตวรรษที่ 14-16 พบการสลักรูปประติมากรรมลอยตัวบนผนังเพิงหินทรายที่ถ้ำพระ เป็นรูปพระพุทธรูปนั่งและพระพุทธรูปยืน ต่อมาได้ถูกสลักให้เป็นเทวรูปแบบฮินดู ซึ่งสะท้อนว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาพื้นที่นี้ก่อนและศาสนาฮินดูเข้ามาในภายหลัง¹⁰

ภูพระบาทนับเป็นสถานที่ซึ่งพระพุทธศาสนาผสมผสานกับการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมยังคงอยู่ร่วมกัน จากการนำเอาหลักหินมาล้อมรอบเสาหินหรือเพิงหิน นอกจากเพื่อบอกเขตพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของพระสงฆ์ ยังมีการดัดแปลงพื้นที่เพื่อประกอบศาสนกิจ ประดิษฐานพระพุทธรูปและสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อสักการบูชา และเป็นที่พักอาศัยของพระภิกษุอีกด้วย¹¹ ปัจจุบันเมื่อวันเสาร์ที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2567 องค์การเพื่อการศึกษาวิทยาศาสตร์ และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ หรือยูเนสโก ได้ประกาศให้อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท จังหวัดอุดรธานี เป็นมรดกโลกทางวัฒนธรรม¹²

⁹ Stephen A. Murphy and Pimchanok Pongkasetkan, “Fifty Years of Archaeological Research at Dong Mae Nang Muang, an Ancient Gateway to the Upper Chao Phraya Basin,” *Journal of the Siam Society*, 98, (2010): 49-80.

¹⁰ กรมศิลปากร, “การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลัทธิพราหมณ์ในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี,” (รายงานการวิจัย, กรมศิลปากร, 2553).

¹¹ “ใบเสมาบนภูพระบาท,” อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท, สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568, <https://www.finearts.go.th/phuphrabathistoricalpark/view/34648> ใบเสมาบนภูพระบาท.

¹² “ไทยเฮือก!! ยูเนสโกประกาศภูพระบาทเป็นมรดกโลก กรมศิลป์เปิดให้เข้าชมอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท ฟรี 28 ก.ค. – 12 ส.ค.นี้,” กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ กรมศิลปากร, สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568, <https://www.finearts.go.th/promotion/view/51026>.

นอกจากพบใบเสมาในพื้นที่บริเวณภูพระบาทแล้วยังพบที่บริเวณพระธาตุดอนแก้ว ตั้งอยู่ในบริเวณวัดมหาธาตุเจดีย์ บ้านดอนแก้ว ตำบลตูมใต้ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี¹³ และที่บริเวณวัดศรีธาตุประมัญชา อำเภอศรีธาตุ จังหวัดอุดรธานี พบหลักเสมานหินทรายปกรบสมในสภาพชำรุด แตกหัก เป็นรูปสี่เหลี่ยมจำนวน 4 หลัก รูปแบบแผ่นแบน จำนวน 4 หลัก¹⁴ ในบริเวณลุ่มน้ำโขงยังพบการกระจายตัวของวัฒนธรรมเสมาทวารวดี ในอีกหลายจังหวัด อาทิ ในจังหวัดสกลนคร พบใบเสมานหินทรายที่บ้านนาอ้อย อำเภอเมืองสกลนคร และบริเวณวัดกลางศรีเชียงใหม่¹⁵ และวัดมหาพรหมโพธิราช บ้านท่าวัด ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมืองสกลนคร¹⁶ ส่วนจังหวัดหนองคายพบใบเสมาสำคัญหลายแห่ง อาทิเช่น วัดสาวสุวรรณาราม บ้านเวียงคุก ตำบลเวียงคุก อำเภอเมืองหนองคาย พบเสมานหินทรายแดง 1 ชิ้น สลักเป็นรูปบุคคลแต่งกายอย่างศิลปะเขมร และพบว่า มีใบเสมาบางส่วนถูกเคลื่อนย้ายไปเก็บไว้ที่วัดหินหมากเป้ง อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย ตามประวัติกล่าวว่ามีจำนวน 52 ชิ้น¹⁷ ส่วนในพื้นที่จังหวัดเลย พบว่า มีวัฒนธรรมเสมานหินกระจายอยู่หลายพื้นที่ โดยเฉพาะที่บริเวณลุ่มแม่น้ำเลยในพื้นที่อำเภอวังสะพุง พบใบเสมานหินจำนวน 13 หลักที่บ้านบุงผักก้าม ตำบลวังสะพุง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ปัจจุบันมีการรวบรวมมาเก็บรักษาไว้กว่า 40 หลักที่วัดพัทธสีมาราม ด้านหลังโรงพยาบาลวังสะพุง¹⁸

4.3 ศึกษาอิทธิพลของคำสอนพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในจารึกและใบเสมาทวารวดีภาคอีสาน

ดินแดนของไทยนับตั้งแต่ยุคทวารวดีที่มีเมืองนครปฐมเป็นศูนย์กลางเป็นต้นมา ก็ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเป็นจำนวนมากที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาทั้งในส่วนของทวารวดีในภาคกลางต่อเนื่องมาจนถึงทวารวดีในอีสาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อความที่ปรากฏในจารึก ใบเสมา ฐานพระพุทธรูป หรือ ธรรมจักร และภาพแกะสลักในใบเสมา จะช่วยให้เราทราบได้

¹³ “พระธาตุดอนแก้ว,” ศูนย์ข้อมูลกลางทางวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม, สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568, <http://www.m-culture.in.th/album/169677/พระธาตุดอนแก้ว>.

¹⁴ วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, “ภาพจากงานสำรวจภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยอาจารย์มานิต วลัยโกดม เมื่อ พ.ศ. 2505,” *lek-prapai*, สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568, <https://lek-prapai.org/home/slide.php?id=14>.

¹⁵ “ประวัติวัดกลางศรีเชียงใหม่,” ศูนย์ข้อมูลกลางทางวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม, สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568, <http://www.m-culture.in.th/album/105658/ประวัติวัดกลางศรีเชียงใหม่>.

¹⁶ พจนนราภรณ์ เขจรเนตร, 181 ปี เหลียวหน้าแลหลังประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองสกลนคร (สกลนคร: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเมืองสกลนคร มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร, 2562), 8-9.

¹⁷ ทนงค์ดี เลิศพัฒนวรกุล, “วัดหินหมากเป้ง : หลักหิน เสมานหิน และพิพิธภัณฑสถานหลวงปู่เทสก์,” ฐานข้อมูลแหล่งโบราณคดีที่สำคัญในประเทศไทย, 31 มีนาคม 2561, <https://archaeology.sac.or.th/blog/713>.

¹⁸ อีรวัฒน์ แสนคำ, ร่องรอยวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี-ลพบุรีในพื้นที่จังหวัดเลย (เลย: รุ่งแสงธุรกิจการพิมพ์, 2558), 6-33.

ว่า คนในยุคทวารวดีให้ความสำคัญกับการศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาในคำสอนเรื่องใดบ้าง จากข้อมูลในจารึกสมัยทวารวดีในภาคกลางและภาคอีสาน ดังตัวอย่างหลักธรรมและคติความเชื่อ ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างจารึกทวารวดีภาคกลาง

จารึกขัณฑ์จำปา 1

(ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สมเด็จพระนารายณ์ จังหวัดลพบุรี)

ภาพที่ 3 จารึกขัณฑ์จำปา 1

ที่มา: <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/290>

ข้อความในจารึก

คำอ่านเรียงใหม่ตามคาถา:	คำแปล
<p>๑. "คาถา เย ธมมาฯ"</p> <p>เย ธมมา เหตุปฐกวา เตสึ เหตุ ตถาคโตอาห</p> <p>เตสญจโย นิโรโธ จ เหว วาที มหาสมโณ</p>	<p>๑. "คาถา เย ธมมาฯ"</p> <p>ธรรมทั้งหลาย มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุของธรรมเหล่านั้น เมื่อสิ้นเหตุของธรรมเหล่านั้น จึงดับทุกข์ได้ พระมหาสมณะมีวาทะตรัสสอนเช่นนี้</p>
<p>๒. "คำพรรณนาถึงพระอริยสัจ ๔"</p> <p>สจฺจกิจฺจกตณฺหาณํ จตุธา จตุธา เกตํ</p> <p>ติวตฺตํ ทฺวาทสวารการํ ธมฺมจกฺกํ มหเสลิน</p>	<p>๒. "คำพรรณนาถึงพระอริยสัจ ๔"</p> <p>ธรรมจักรประกอบด้วยญาณ ๓ ประการ คือความหยั่งรู้เกี่ยวกับความจริง เกี่ยวกับกิจที่ต้องกระทำ และเกี่ยวกับกิจที่ได้กระทำแล้ว หมุน ๓ รอบ ๔ ครั้ง มีอาการ ๑๒ คือ ธรรมจักรของพระพุทธเจ้า</p>

ที่มา : https://db.sac.or.th/inscriptions/uploads/file/178_1.pdf

โดยสรุปแล้วจารึกทวารวดีที่พบในภาคกลางมีการกล่าวถึงหมวดหลักธรรมต่างๆ ประกอบด้วย 1. คาถาเย ธมฺมา 2. อริยสัจ 4 3. พุทธอุทาน 4. ธรรมบท 5. ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร 6. ปฏิจจสมุปปาท ส่วนหมวดความเชื่อประกอบด้วย 1. ความเชื่อเรื่องการทำบุญ 2. ความเชื่อเรื่อง การบำเพ็ญพรต หรือ การออกบวช 3. ความเชื่อเรื่องการทำทาน ซึ่งพบว่า มีการถวายเป็นสิ่งต่างๆ ดังนี้ การถวายพระพุทธรูป การถวายสัตว์ (ปลดปล่อยชีวิตสัตว์เป็นทาน) การถวายสิ่งของ และการถวาย ไถยทาน 4. ความเชื่อเรื่อง การแสดงความกตัญญูต่ออุปัชฌาย์อาจารย์ 5. ความเชื่อเรื่อง การปฏิบัติ ต่อพระสงฆ์ (การชวนถวายรับใช้ การบำเพ็ญประโยชน์ต่อวัดวาอาราม) 6. ความเชื่อในพุทธประวัติ โดยมีการสร้างรูปเหมือนของพระเจ้าสุทโธทนะ 7. ความเชื่อเรื่องพระเมตไตรย์พุทธเจ้า¹⁹

ตัวอย่างจารึกทวารวดีภาคอีสาน

1. จารึกหินขอน 2

อักษรที่มีในจารึก	หลังปัลลวะ
ศักราช	พุทธศตวรรษ 13-14
ภาษา	สันสกฤต, เขมร
สถานที่พบ	บ้านหินขอน (ไม่ทราบว่ามีมาถึงที่ไหนในปัจจุบัน) อำเภอปักธงชัย จังหวัด นครราชสีมา

๗. ญ กุละ ปุร. นุ ลัง. ส.า .

๘. จง // คิต .

๙. . . . ปุราปุ. ขาย. สุโร

๑๐. วุระ. วิปากปุณฺย

๑๑. (อุ) ปาทุญฺย. ราชวิหา (ร)

๑๒. . . . ร. เลห. นุ. อุปกา (ร)

๑๓. เกษตร. // สรว.เว. สตุตฺวาหะ. ส .

๑๔. . . . วุฑฺธา. ภวนฺตุ .

๑๕. สรว.วชฺเช. ตาทุณฺยาน //

บรรทัดที่ ๘ - ๑๓ สิ่งซึ่ง . . . ณ สโร พรา ผลแห่งบุญกุศลของ ท่าน อุปาธยายะ แห่งราชวิหาร . . . โลหะ เครื่องประกอบ พูงนา

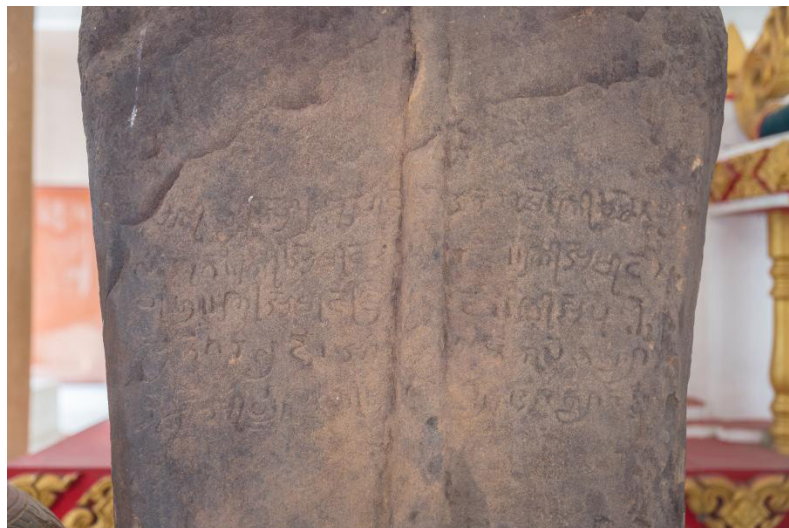
บรรทัดที่ ๑๓ - ๑๕ ขอให้สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย . . . จงเป็น พระพุทธองค์ . . . (และบรรลุถึง) พุทธภูมิ

ที่มา : <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/905>

¹⁹ “จารึกเหรียญเงินทวารวดี (คอกช้างดิน 1),” ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, สืบค้นเมื่อ 25 มกราคม 2568, <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/717>.

จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา 1

ปัจจุบันอยู่ที่ อุโบสถวัดโนนศิลา อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

ภาพที่ 4 จารึกใบเสมาวัดโนนศิลา 1 จ.ขอนแก่น

ที่มา: ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

คำจารึก	คำอ่าน	คำแปล
๑. ระโวโธปถนยมาง ทรมาม โกธ (สมุ -)	ระโยโว โวะธ ปถนยะ มาถนง เตียะเรียะเนม โกธ ชะเม้า-	ระโว (พร้อมด้วย) ชายทระนาม กับสมุส (อุทิศ) บุญให้แก่ชายทระง ชายสุพานู ชายมะรัง
๒. สอาร์ // โกธมางทรง // โกธมาง (สุ) พานู //	ส อว // โกธ มาถนง เตียะแรง // โกธ มาถนง เช้าเปี้ยเฮ้า //	ขอบุญนี้ (จง) นำส่งให้ไปทันต่อพระพุทธอารยะเมตไตรย เทอญ
๓. โกธมางมรัง // โวะธปถนยอาด // โวะธ ปถนยะ ฮ้าด	โกธ มาถนง // โวะธ ปถนยะ ฮ้าด	
๔. ครจุจ / อวาร์กนตบักยาร์	เกรียะเลง / อว กอนต่าป ตะ กยาร์	
๕. พุทธอารยเมตไตรยียา / อากยาร์	พุทเธียะ อารยยะ เมตไตรยียา / อา กยาร์	

ที่มา : https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/image_detail/26449

จากข้อความในจารึกทวารวดีที่พบในภาคอีสาน กล่าวถึงหมวดหลักธรรมต่างๆ ประกอบด้วยข้อความว่า โภคะ โลก และ ความหลุดพ้น ส่วนหมวดคติความเชื่อ ประกอบด้วย 1. ความเชื่อเรื่อง การปรารถนาเพื่อบรรลุปุทธภูมิ หรือ การสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญของ

พระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน 2. ความเชื่อเรื่องการทำบุญ 3. การถวายทานและอานิสงส์ของทาน 4. ความเชื่อเรื่องยุคพระเมตไตรย์พุทธเจ้า 5. ความเชื่อเรื่องโลกหน้า 6. ความเชื่อเรื่องการทำบุญ โดยการสร้างพระพิมพ์ดินเผา

จากข้อมูลหลักฐานที่ปรากฏในจารึกทวารวดีในภาคกลางและภาคอีสานจะพบว่า ในจารึกทวารวดีภาคกลางจะนิยมจารึกหลักธรรมอันเป็นหัวใจของคำสอนของพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ปฏิจจนสมุปบาท และอริยสัจ 4 และพระสูตรสำคัญของพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ปฐมเทศนา เรียกว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร และมีกล่าวถึงพุทธอุทยานจากพุทธประวัติในช่วงที่ตรัสรู้ใหม่ๆ

ส่วนจารึกทวารวดีในภาคอีสาน มีการกล่าวถึงหลักธรรมค่อนข้างน้อย มีเพียงหลักเดียวที่มีการกล่าวถึงหลักสำคัญของพระพุทธศาสนาเป็นเรื่อง ความหลุดพ้น อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ส่วนใหญ่เป็นเรื่องของคติความเชื่ออื่นๆ ในพระพุทธศาสนา

ความเชื่อในจารึกที่เหมือนกันทั้ง 2 ภาค คือ การทำบุญกุศลเพื่ออานิสงส์ในโลกหน้า การถวายทาน พระเมตไตรย์พุทธเจ้า พุทธประวัติ การสร้างพระพุทธรูป หรือ พระพิมพ์ ส่วนความเชื่อที่ต่างกัน ในจารึกทวารวดีภาคอีสานมีความเชื่อเรื่อง การปรารถนาเพื่อบรรลุพุทธภูมิ หรือ การสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน ส่วนในจารึกทวารวดีภาคกลาง มีความเชื่อเรื่อง การบำเพ็ญพรต หรือ การออกบวช, การแสดงความกตัญญูต่ออุปัชฌาย์ อาจารย์, การปฏิบัติต่อพระสงฆ์, รวมไปถึงการขยายความเรื่องการทำทานด้วยการปล่อยชีวิตสัตว์เป็นทาน การสร้างพระพุทธรูป การถวายสิ่งของเครื่องใช้ หรือเครื่องไทยทาน

ภาพสลักใบเสมาทวารวดีในภาคอีสาน

ใบเสมาทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเฉพาะใบเสมาที่สลักภาพเล่าเรื่องราวไว้ด้วยนั้น ส่วนใหญ่ถูกนำมาเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น โดยนำมาจากแหล่งต่างๆ ดังต่อไปนี้²⁰

เมืองฟ้าแดดสงยาง อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์ 2. โรงเรียนฟ้าแดดสูงยางวิทยา อ.กมลาไสย จ.กาฬสินธุ์ 3. บ้านหนองห้างและบ้านหินแป้น ต.หนองหว้า อ.ภูผามาศ จ.กาฬสินธุ์ 4. สถานีตำรวจภูธรอำเภอมือเมือง จังหวัดกาฬสินธุ์ 5. บ้านกุดน้ำกิน จังหวัดกาฬสินธุ์ 6. บ้านหนองแคนน้อย ต.กุ้งสำริด อ.นาแก จ.มหาสารคาม 7. บ้านนาหลัก อ.วังสะพุง จ.เลย 8. อ.บ้านผือ จ.อุดรธานี และจากอำเภออื่นๆ ใน จ.อุดรธานี 9. บ้านพันนา อ.สว่างแดนดิน จ.สกลนคร 10. กิ่งอ.ดอนตาล จ.นครพนม (ปัจจุบัน อ.ดอนตาล จ.มุกดาหาร) 10. อ.ม่วงสามสิบ จ.อุบลราชธานี 11. พระธาตุคุดม อ.เมือง จ.สกลนคร 12. อ.ท่าบ่อ จ.หนองคาย 13. ส่วนอื่นๆ ที่ไม่ทราบที่มา

²⁰ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น, นำชมใบเสมาพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (ขอนแก่น: อรุณการพิมพ์, 2552), 9-28, 52-58.

ส่วนลวดลายที่ปรากฏในใบเสมานั้น มี 6 ลักษณะคือ 1.ลายกليبบัว ซึ่งมีทั้งกليبบัวคว่ำ, กليبบัวหงาย และเกสรบัว ที่ฐานของใบเสมา 2. ลายกนกและลายพันธุ์พฤกษา 3. ลายสลุบเจดีย์ 4. ลายหม้อปูลม 5. สลักลายสันแกนูน 6. สลักภาพบุคคล สัตว์ และภาพเล่าเรื่อง

ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น มีใบเสมาที่ปรากฏภาพบุคคล สัตว์ และ ภาพเล่าเรื่อง จำนวนทั้งสิ้น 46 ใบ แบ่งได้ดังนี้ 1. ภาพเล่าเรื่องในพุทธประวัติ 2. ภาพเล่าเรื่องในชาดก 3. ภาพพระพุทธเจ้าปางแสดงธรรม 4. ภาพบุคคลและรูปสัตว์

ภาพที่ 6 ใบสลักภาพเล่าเรื่องในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น
ที่มา: ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

จากข้อมูลใบเสมาทวารวดีในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น และ ใบเสมาสลักลวดลายที่ศิริลักษณ์ นาคประสงค์และกุลวดี สมัครไทย²¹ ได้รวบรวมข้อมูลใบเสมาที่มีการสลักลวดลายในพื้นที่ภาคอีสานตอนบนไว้ด้วยใบเสมาทวารวดีสลักลวดลายที่พบในภาคอีสานนั้นมุ่งแสดงเหตุการณ์ในพุทธประวัติตั้งแต่ตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรมหรือออกผนวช, ตอนโสถียพราหมณ์ได้พบพระโพธิสัตว์แล้วเกิดความเลื่อมใสจึงถวายหญ้าคา 8 กำมือเพื่อปูเป็นอาสนะนั่งบำเพ็ญเพียรใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์, ตอนหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ทรงประทับอยู่ที่ 7 สถานที่รอบต้นพระศรีมหาโพธิ์เป็นเวลา 7 สัปดาห์ (49 วัน) โดยในสัปดาห์ที่ 6 พญามุจลินท์นาคราชได้แปลงกายขนดรอบพระวรกายของพระพุทธองค์เพื่อกำบังลมฝน เมื่อครบ 49 วัน พระอินทร์ได้นำผลสมออันเป็นทิพย์โอสถมาถวายแด่พระพุทธเจ้า จากนั้นใบเสมาได้บอกเล่าเรื่องราวที่พระพุทธองค์เสด็จไปโปรด

²¹ ศิริลักษณ์ นาคประสงค์, “ภาพเล่าเรื่องบนใบเสมาสมัยทวารวดีในพื้นที่ภาคอีสานตอนบน,” ตรวจแก้โดยกุลวดี สมัครไทย, กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ กรมศิลปากร, สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568, <https://www.finearts.go.th/promotion/view/31625-ภาพเล่าเรื่องบนใบเสมาสมัยทวารวดีในพื้นที่ภาคอีสานตอนบน>.

ปัญจวัคคีย์ เพื่อแสดงปฐมเทศนาและเกิดพระสงฆ์รูปแรกของโลก ต่อมาได้บอกเล่าถึงเหตุการณ์ช่วงแรกของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา หลังจากที่พระสิทธัตถะโพธิสัตว์ทรงตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ได้ทรงแสดงธรรมโปรดพระปัญจวัคคีย์ ยสกุลบตรพร้อมทั้งบิดา มารดา ภรรยาเก่าและเพื่อนอีก 54 คน, ภัททวัคคีย์ 30 คน, และชฎิล 3 พี่น้องกับบริวาร 1,000 คน ไปตามลำดับ แล้วได้เสด็จพร้อมด้วยหมู่ภิกษุผู้เป็นอดีตชฎิล 1,003 รูปมาถึงเมืองราชคฤห์ ต่อมาไบเสมมาได้บอกเล่าถึงเรื่องราวการเสด็จโปรดพระประยูรญาติยังนครกบิลพัสดุ์ ประกอบด้วยตอนพระพุทธองค์ทรงโปรดพระนางยโสธราหรือพิมพาให้คลายจากความทุกข์ใจ และตอนที่พระราหุลกุมารได้เข้ามากราบทูลขอทรัพย์สินสมบัติอันเป็นสิ่งที่รัชทายาทผู้สืบราชสันตติวงศ์จะพึงได้รับ แต่พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า ถ้าตถาคตจะให้ขุมทองแก่เธอแล้ว ก็จะเป็นสิ่งชักนำให้เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏสงสาร ด้วยเป็นสิ่งที่หาสาระแม้สักชนิดหนึ่งก็หาไม่มี อย่ากระนั้นเลย เราจะมอบอริยทรัพย์อันเป็นสิ่งประเสริฐสุดในพระพุทธศาสนาให้แก่เธอ ซึ่งจะทำให้เธอเป็นโลกุตรทายาท สืบสกุลในพุทธวงศ์นี้สืบไป

ส่วนไบเสมาที่บอกเล่าเรื่องราวชาดกนั้น พบว่า ประกอบไปด้วยชาดกที่อยู่ในทศชาติชาดก จำนวน 5 ชาดก คือ จันทชาดก ว่าด้วย ชันติบารมี ความอดทน, นารทชาดก ว่าด้วยอุเบกขาบารมี ความวางเฉย, เวสสันดรชาดก ว่าด้วยทานบารมี การให้, สุวรรณสามชาดก ว่าด้วยเมตตาบารมี, วิรุทธชาดก ว่าด้วยสัจจบารมี และ มหาชนกชาดก ว่าด้วยวิริยะบารมี ความเพียร ส่วนชาดกอื่นๆ ก็พบด้วย เช่น มหากปิชาดก ว่าด้วยความเสียสละของผู้นำ, กุลาวกชาดก ว่าด้วยความเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนรวม, สุวรรณกั๊กกภูชาดก ว่าด้วยการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน นอกจากนี้ยังพบชาดกนอกนิบาตในฝ่ายมหายาน 1 ภาพคือ สิวชาดก หรือ ศิพชาดก ว่าด้วยเรื่องทานปรมัตถบารมี ซึ่งล้วนแต่เป็นคุณธรรมสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ถูกถ่ายทอดส่งต่อผ่านการสลักลงลายลงบนไบเสมาของชุมชนชาวทวารวดีในภาคอีสาน และคุณธรรมเหล่านี้ก็ยังคงมีความสำคัญและจำเป็นต่อผู้คนในยุคต่อๆ มาตราบจนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 7 ใบเสมาสลักลวดลาย สิวชาดก หรือ ศิวชาดก วัดสาวสุวรรณาราม

ที่มา: ฐานข้อมูลแหล่งโบราณคดีที่สำคัญในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

5. อภิปรายผล

5.1 จากผลการวิจัยข้อที่ 1 ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมีพัฒนาการทางวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะบริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาทซึ่งปรากฏหลักฐานสำคัญคือ เสาหินที่มีลักษณะทั้งแบบเรียบและแบบแกะสลักลวดลายทางพุทธศาสนา เสาหินบางส่วนมีลักษณะคล้ายหินตั้งในวัฒนธรรมหินตั้ง (Megalithic Culture) ซึ่งสะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือบรรพบุรุษของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์

เมื่อพระพุทธศาสนาแพร่เข้ามาในช่วงสมัยทวารวดี ความเชื่อดั้งเดิมดังกล่าวได้ถูกปรับเปลี่ยนและผสมผสานกับระบบความเชื่อทางพุทธศาสนา ทำให้หินตั้งพัฒนามาเป็นใบเสมาที่ใช้กำหนดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และเป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา แนวคิดนี้สอดคล้องกับข้อเสนอของ ศรีศักร วัลลิโภดม²² ที่มองว่าเสมาหินในภาคอีสานมีรากฐานจากคติการปักหินตั้งในวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ ก่อนจะถูกนำมาใช้ในบริบทของพระพุทธศาสนา

ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์แพร่เข้ามาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18–20 รูปแบบการใช้ใบเสมาจึงมีหน้าที่ชัดเจนมากขึ้นในฐานะหลักเขตกำหนดเขตพระอุโบสถ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการผสมผสานทางวัฒนธรรมระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับพระพุทธ

²² ศรีศักร วัลลิโภดม, ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน, 100-101.

ศาสนา และแสดงให้เห็นว่าพื้นที่ภูพระบาทเป็นแหล่งโบราณคดีที่สะท้อนพัฒนาการทางวัฒนธรรมของภาคอีสานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์

5.2 จากผลการวิจัยข้อที่ 2 ผลการศึกษาพบว่า การเผยแพร่พระพุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มปรากฏผ่านกระบวนการพัฒนาทางวัฒนธรรมก่อนการเกิดวัฒนธรรมทวารวดีอย่างสมบูรณ์ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิด **Proto-Dvāravatī** ของ Stephen A. Murphy²³ ที่เสนอว่าในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 5–6 เริ่มปรากฏหลักฐานทางศิลปกรรมพุทธศาสนาและโบราณคดี เช่น ธรรมจักรหิน พระพุทธรูปยุคต้น และศาสนสถาน ซึ่งสะท้อนการเริ่มก่อตัวของระบบศาสนาและชุมชนในภูมิภาค

เมื่อวัฒนธรรมทวารวดีแพร่เข้าสู่ภาคอีสาน พุทธศิลป์จึงเกิดการผสมผสานระหว่างรูปแบบจากภาคกลางกับศิลปวัฒนธรรมพื้นถิ่นทำให้เกิดเอกลักษณ์เฉพาะของศิลปกรรมในภูมิภาค ดังที่ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง อธิบายว่าศิลปวัตถุบางประเภท เช่น ใบเสมา พบแพร่หลายในภาคอีสานมากกว่าภาคกลาง

การกระจายตัวของเมืองโบราณและหลักฐานทางโบราณคดี เช่น ใบเสมา ธรรมจักร และพระพุทธรูป ตามลุ่มน้ำสำคัญของภาคอีสาน แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนามีบทบาทสำคัญต่อการกำหนดศูนย์กลางชุมชนและภูมิทัศน์วัฒนธรรมในสมัยทวารวดี โดยเฉพาะบริเวณอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาทซึ่งสะท้อนพัฒนาการทางศาสนาและวัฒนธรรมที่สืบเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์

5.3 จากผลการวิจัยข้อที่ 3 พบว่า คำสอนพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในจารึกสมัยทวารวดีในภาคกลางและภาคอีสานสะท้อนน้ำหนัทางความคิดที่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ โดยจารึกทวารวดีภาคกลางให้ความสำคัญกับ “หลักธรรมแกนกลาง” ของพระพุทธศาสนา เช่น อริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท วัฏฏะจักรกับปวัตตสูตร และพุทธอุทานจากเหตุการณ์การตรัสรู้ แสดงถึงการเน้นโครงสร้างทางปรัชญาและคำสอนระดับหลักการ ในขณะที่จารึกและใบเสมาทวารวดีในภาคอีสานกล่าวถึงหลักธรรมโดยตรงค่อนข้างจำกัด มีปรากฏเพียงแนวคิดเรื่อง “ความหลุดพ้น” แต่กลับปรากฏคติความเชื่อและการปฏิบัติทางศาสนาที่หลากหลาย เช่น การทำบุญและถวายทาน การสร้างพระพิมพ์และใบเสมา ความเชื่อเรื่องอานิสงส์ในโลกหน้า การนับถือพระเมตไตรย์พุทธเจ้า ตลอดจนแนวคิด

²³ Stephen A. Murphy and Pimchanok Pongkasetkan, “Fifty Years of Archaeological Research at Dong Mae Nang Muang, an Ancient Gateway to the Upper Chao Phraya Basin,” *Journal of the Siam Society*, 98, (2010): 49-80.

การปรารภนาพุทธภูมิซึ่งสะท้อนอิทธิพลของคติมหายาน นอกจากนี้ การสลักภาพพุทธประวัติและชาดกบนใบเสมาในภาคอีสาน เช่น ตอนปฐมเทศนา เหตุการณ์หลังตรัสรู้ และทศชาติชาดก ชี้ให้เห็นว่า ใบเสมาทำหน้าที่เป็น “สื่อการสอนธรรมะเชิงภาพ” สำหรับชุมชน มากกว่าจะเป็นเพียงหลักเขตศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา โดยเน้นถ่ายทอดคุณธรรมประเภทบารมี ทาน ความเพียร ความเสียสละ และเมตตาในรูปแบบเรื่องเล่า การเปรียบเทียบดังกล่าวสะท้อนว่า คำสอนพระพุทธศาสนาในบริบททวารวดีภาคอีสานมีลักษณะเป็น “พระพุทธศาสนาของชุมชน” ที่เน้นบุญ บารมี อนาคตภพชาติ และการปฏิบัติที่จับต้องได้ มากกว่าการเน้นโครงสร้างเชิงทฤษฎีของหลักธรรมเช่นที่พบในจารึกภาคกลาง สอดคล้องกับกรมศิลปากร²⁴ ที่ระบุถึงการเผยแพร่พระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปมายังประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี ศิลปกรรมพุทธศาสนาสมัยวัฒนธรรมทวารวดี และการเข้ามาประดิษฐานในดินแดนประเทศไทย

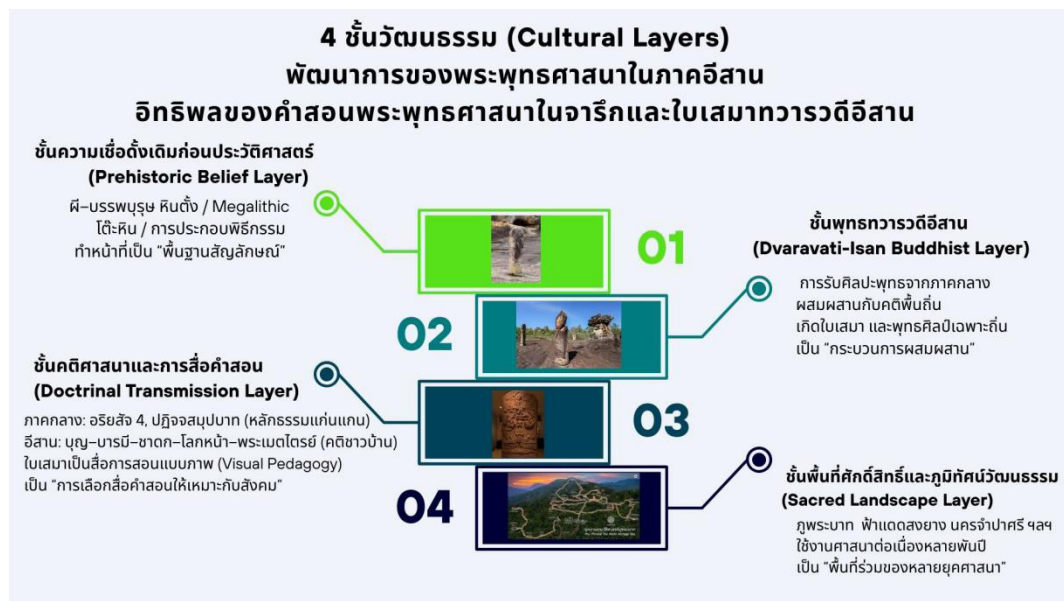
6. องค์กรความรู้ใหม่

จากผลการวิจัยทั้งสามประการทำให้เกิดความเข้าใจใหม่เกี่ยวกับพัฒนาการพระพุทธศาสนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือว่า พระพุทธศาสนาในอีสานมิได้เกิดขึ้นแบบโดดเดี่ยว หากแต่พัฒนาอยู่บน “ชั้นวัฒนธรรม” ที่ต่อเนื่องยาวนานตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งมีรากฐานความเชื่อเรื่องผี บรรพบุรุษ และวัฒนธรรมหินตั้ง (Megalithic Culture) จากนั้นพระพุทธศาสนาในสมัยทวารวดีได้เข้ามาผสมผสานกับระบบความเชื่อเดิมอย่างลึกซึ้ง เกิดเป็นพุทธศิลป์และคติความเชื่อเฉพาะภูมิภาค เช่น ใบเสมาหิน การใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์บนภูพระบาท และการสร้างสื่อธรรมะแบบภาพผ่านการสลักพุทธประวัติและชาดกบนใบเสมา การวิเคราะห์จารึกในภาคกลางและอีสานชี้ให้เห็นความแตกต่างของการรับและสื่อคำสอนพระพุทธศาสนา โดยภาคกลางเน้นหลักธรรมเชิงปรัชญา เช่น อริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท และธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ขณะที่ภาคอีสานสะท้อนพุทธศาสนาที่มุ่งเน้นคติบุญ-บารมี ความเชื่อเรื่องโลกหน้า พระเมตไตรย์พุทธเจ้า และการสั่งสมคุณธรรมผ่านเรื่องเล่าและการสร้างวัตถุบูชา อันสอดคล้องกับโครงสร้างสังคมชุมชนแบบพื้นบ้านในลุ่มน้ำโขง จากการสังเคราะห์ทั้งหมดงานวิจัยนี้เสนอภาพรวมใหม่ว่า พุทธศาสนาในอีสานคือระบบศรัทธาแบบผสมผสานผี-พุทธ-พราหมณ์ ที่พัฒนาเป็นลำดับ และสร้างอัตลักษณ์เฉพาะพื้นที่ ผ่านใบเสมา จารึกพุทธศิลป์ และภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ที่ถูกใช้อย่างต่อเนื่องหลายพันปี

²⁴ กรมศิลปากร, “การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี,”.

ดังกรอบโมเดลเชิงทฤษฎี (Theoretical Framework) มีองค์ประกอบหลักของโมเดล ประกอบด้วย 4 ชั้นวัฒนธรรม (Cultural Layers) ที่สัมพันธ์เชิงระบบ คือ

1. ชั้นความเชื่อดั้งเดิมก่อนประวัติศาสตร์ (Prehistoric Belief Layer) ผี-บรรพบุรุษ หินตั้ง / Megalithic โຕ้ะหิน / การประกอบพิธีกรรม ทำหน้าที่เป็น “พื้นฐานสัญลักษณ์”
2. ชั้นพุทธทวารวดีอีสาน (Dvaravati-Isan Buddhist Layer) การรับศิลปะพุทธจากภาคกลาง ผสมผสานกับคติพื้นถิ่น เกิดใบเสมา และพุทธศิลป์เฉพาะถิ่น เป็น “กระบวนการผสมผสาน”
3. ชั้นคติศาสนาและการสื่อคำสอน (Doctrinal Transmission Layer) ภาคกลาง: อริยสัจ 4, ปฏิจจสมุปบาท (หลักธรรมแก่นแกน) อีสาน: บุญ-บาปมี-ชาดก-โลกหน้า-พระเมตไตรย์ (คติชาวบ้าน) ใบเสมาเป็นสื่อการสอนแบบภาพ (Visual Pedagogy) เป็น “การเลือกสื่อคำสอนให้เหมาะกับสังคม”
4. ชั้นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และภูมิทัศน์วัฒนธรรม (Sacred Landscape Layer) ภูพระบาท พ้าแดดสงยาง นครจำปาศรี ฯลฯ ใช้งานศาสนาต่อเนื่องหลายพันปี เป็น “พื้นที่ร่วมของหลายยุคศาสนา” ดังภาพ

ภาพที่ 8 4 ชั้นวัฒนธรรม (Cultural Layers) พัฒนาการของพระพุทธศาสนาในภาคอีสาน

ที่มา: ผู้วิจัย

โมเดล “ขั้นวัฒนธรรมของพุทธศาสนาในอีสาน” ที่เสนอในงานวิจัยนี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ศึกษาพัฒนาการทางศาสนาและวัฒนธรรมในพื้นที่อื่นของกลุ่มน้ำโขงได้ เนื่องจากภูมิภาคนี้นี้มีประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ มีพื้นฐานจากความเชื่อดั้งเดิมเกี่ยวกับผีและบรรพบุรุษ ก่อนที่จะรับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูในเวลาต่อมา โมเดลนี้จึงสามารถใช้เป็นกรอบวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างความเชื่อดั้งเดิม ศิลปกรรมทางศาสนา และภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์ในภูมิภาคกลุ่มน้ำโขงได้อย่างเป็นระบบ

ในประเทศลาว ตัวอย่างเช่น บริเวณเมืองเชียงขวางซึ่งพบแหล่งโบราณคดีทุ่งไหหิน แสดงให้เห็นการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมหินตั้งในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งสามารถตีความได้ว่าเป็น “ขั้นความเชื่อดั้งเดิม” ในโมเดลนี้ ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่เข้าสู่กลุ่มน้ำโขงตอนกลาง ก็เกิดการผสมผสานกับความเชื่อท้องถิ่นจนพัฒนาเป็นวัฒนธรรมศาสนาแบบลาว ซึ่งยังคงสะท้อนคติบุญ-บาปและความเชื่อเรื่องโลกหน้าในสังคมท้องถิ่น

ในทำนองเดียวกัน พื้นที่เวียงจันทน์ตอนกลาง โดยเฉพาะบริเวณที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมจามปา แสดงให้เห็นการใช้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาอย่างต่อเนื่องหลายยุคสมัย ทั้งในศาสนาฮินดูและพระพุทธศาสนา การนำโมเดลขั้นวัฒนธรรมไปใช้วิเคราะห์พื้นที่เหล่านี้จะช่วยให้เห็นพัฒนาการของการเปลี่ยนผ่านทางศาสนา การปรับตัวของความเชื่อท้องถิ่น และบทบาทของศิลปกรรมหรือสัญลักษณ์ทางศาสนาในการสื่อสารคำสอนกับชุมชน

7. บทสรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาพัฒนาการพระพุทธศาสนาในพื้นที่อีสานผ่านโบราณวัตถุ จารึก และใบเสมาทวารวดี เผยให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาในภาคอีสานมิได้เกิดขึ้นอย่างเป็นเอกเทศ แต่เป็นผลของการสั่งสมทางวัฒนธรรมหลายชั้น ตั้งแต่ความเชื่อดั้งเดิมก่อนประวัติศาสตร์ ศิลปะ พุทธศาสนาสมัยทวารวดีจากภาคกลาง ตลอดจนคติพื้นบ้านและความเชื่อท้องถิ่นที่หลอมรวมเข้าด้วยกันอย่างเป็นพลวัต ผลการวิจัยชี้ให้เห็นองค์ประกอบที่เป็นหัวใจสำคัญสามประการ ได้แก่

1) มิติพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ศาสนา – รูปแบบศิลปกรรมและโบราณสถานในอีสานสะท้อนการผสมผสานระหว่างพุทธศิลป์ทวารวดีและพื้นความเชื่อดั้งเดิม ทั้งในลักษณะใบเสมาพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และศิลปกรรมท้องถิ่นซึ่งมีรูปแบบเฉพาะแตกต่างจากภาคกลาง

2) มิติคำสอนทางพุทธศาสนา – จารึกในภาคกลางเน้นการจารึกหลักธรรมแก่นแกน ได้แก่ อริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท และพุทธอุทาน ขณะที่จารึกอีสานสะท้อนคติความเชื่อเรื่องบุญ-บาปมีโลกหน้า พระเมตไตรย์พุทธเจ้า รวมถึงความเชื่อแบบมหายานบางส่วน

3) มิติพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์และความต่อเนื่องวัฒนธรรม – สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เช่น ภูพระบาท ฟ้าแดดสงยาง นครจำปาศรี แสดงให้เห็นการใช้พื้นที่ทางศาสนาต่อเนื่องยาวนานตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคพุทธศาสนา และเป็นแกนกลางของการสืบทอดความเชื่อผ่านโบราณวัตถุ ภาพสลัก และพิธีกรรม

องค์ความรู้ใหม่ที่เกิดขึ้นจากงานวิจัยนี้คือ “แบบจำลองพัฒนาการพุทธศาสนาอีสานแบบหลายชั้น (Layered Cultural Model)” ที่แสดงความสัมพันธ์เชิงระบบระหว่าง ความเชื่อดั้งเดิม พุทธศิลป์ทวารวดี คำสอนที่ถูกคัดเลือกให้เข้ากับสังคม การประกอบพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนาแบบค่อยเป็นค่อยไปและสะท้อนลักษณะ “พระพุทธศาสนาแบบผสมผสาน” (Syncretic Buddhism) อันเป็นอัตลักษณ์เฉพาะของกลุ่มน้ำโขง

ข้อเสนอแนะ

ควรศึกษาการเปรียบเทียบ “ระบบคำสอน” ที่ปรากฏในจารึกอีสานกับจารึกเขมรและล้านช้าง เพื่อทำความเข้าใจโครงสร้างคติความเชื่อในภูมิภาคกลุ่มน้ำโขงอย่างลึกซึ้ง

2. ควรศึกษาการตีความคำสอนที่ปรากฏในจารึกและบูรณาการเข้ากับโครงสร้างทางสังคมและศาสนาท้องถิ่น

3. ควรใช้เทคนิคดิจิทัล เช่น 3D scanning, photogrammetry เพื่อบันทึกสภาพใบเสมาและโบราณวัตถุที่เสี่ยงต่อการชำรุด เพื่อวิเคราะห์เชิงลายเส้น เปรียบเทียบชั้นวัฒนธรรม และสร้างฐานข้อมูล

4. ควรพัฒนาแนวทางอนุรักษ์พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เชิงมรดกวัฒนธรรม โดยผสานองค์ความรู้ทางโบราณคดีกับความเชื่อของชุมชน เพื่อให้การอนุรักษ์มีความยั่งยืน ส่งเสริมเป็นแหล่งเรียนรู้ทางวัฒนธรรม

5. ควรเพิ่มมาตรการป้องกันการสูญหายของใบเสมา เช่น การทำทะเบียนกลาง การติดตามสภาพเสื่อมโทรม และการจัดนิทรรศการภาคสนาม

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

1. หนังสือ

จรัส พยัคฆราชศักดิ์. อีสาน 1 ศาสนาและวรรณกรรมนิยมในท้องถิ่น. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, 2534.

ชิน อยู่ดี. สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กรมศิลปากร, 2529.

ธีรวัฒน์ แสนคำ. ร่องรอยวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาสมัยทวารวดี-ลพบุรีในพื้นที่จังหวัดเลย: รุ่งแสงธุรกิจการพิมพ์, 2558.

พจนนารากรณ์ เขจรเนตร. 181 ปี เหลียวหน้าแลหลังประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองสกลนคร. สกลนคร: พิพิธภัณฑ์เมืองสกลนคร มหาวิทยาลัยราชภัฏสกลนคร, 2562.

พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติขอนแก่น. นำชมใบเสมาพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น. ขอนแก่น: อรุณการพิมพ์, 2552.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. ทวารวดีในอีสาน. กรุงเทพมหานคร: มติชน, 2558.

ศรีศักร วัลลิโภดม. ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน. กรุงเทพมหานคร: เรือนแก้วการพิมพ์, 2521.

2. รายงานการวิจัย รายงานที่ประชุมทางวิชาการ

กรมศิลปากร. “การประดิษฐ์ฐานพระพุทธศาสนาจากลัทธิพราหมณ์ในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี.” รายงานการวิจัย, กรมศิลปากร, 2553.

ธวัช ปุณโณทก. “พระพุทธศาสนาในภาคอีสานและล้านช้าง.” เอกสารประกอบ ในงานสัมมนาเชิงวิชาการ เรื่อง “พระพุทธศาสนาแม่น้ำโขง” ณ โรงแรมชั้นพาลเลซ จังหวัดเลย. 9-12 กรกฎาคม 2551. เลย: มหาวิทยาลัยมหาสารคามวิทยาลัย เลย, 2551.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. “หลักหิน-ใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย.” รายงานการวิจัย, กองทุนวิจัยสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557.

3. ข้อมูลจากเว็บไซต์

- กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ กรมศิลปากร. “ไทยเฮอีก!! ยูเนสโกประกาศภูพระบาทเป็นมรดกโลก กรมศิลปาเปิดให้เข้าชมอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท ฟรี 28 ก.ค. – 12 ส.ค.นี้.” สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568. <https://www.finearts.go.th/promotion/view/51026>.
- ฐานข้อมูลแหล่งโบราณคดีที่สำคัญในประเทศไทย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). “วัดสาวสุวรรณ.” สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568. <https://archaeology.sac.or.th/archaeology/727>.
- ทงศักดิ์ เลิศพิพัฒน์วรกุล. “วัดหินหมากเป้ง : หลักหิน เสาหิน และพิพิธภัณฑสถานปูเทสก์.” *archaeology*, 31 มีนาคม 2561. <https://archaeology.sac.or.th/blog/713>.
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. “ภาพจากงานสำรวจภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยอาจารย์มานิต วัลลิโกดมเมื่อ พ.ศ. 2505.” *lek-prapai*, <https://lek-prapai.org/home/slide.php?id=14>.
- ศิริลักษณ์ นาคประสงค์. “ภาพเล่าเรื่องบนใบเสมาสมัยทวารวดี ในพื้นที่ภาคอีสานตอนบน.” ตรวจแก้ไขโดย กุลวดี สมศรีไทย. *กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ กรมศิลปากร*. สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568. <https://www.finearts.go.th/promotion/view/31625>-
- ภาพเล่าเรื่องบนใบเสมาสมัยทวารวดีในพื้นที่ภาคอีสานตอนบน. ศูนย์ข้อมูลกลางทางวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม. “ประวัติวัดกลางศรีเชียงใหม่.” สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568. <http://www.m-culture.in.th/album/105658/ประวัติวัดกลางศรีเชียงใหม่>.
- ศูนย์ข้อมูลกลางทางวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม. “พระธาตุดอนแก้ว.” สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568. <http://www.m-culture.in.th/album/169677/พระธาตุดอนแก้ว>.
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. “จารึกเหรียญเงินทวารวดี (คอกข้างดิน 1).” สืบค้นเมื่อ 25 มกราคม 2568. <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/717>.
- อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท. “ใบเสมาบนภูพระบาท.” สืบค้นเมื่อ 29 เมษายน 2568. <https://www.finearts.go.th/phuphrabathistoricalpark/view/34648-ใบเสมาบนภูพระบาท>.

ภาษาอังกฤษ

Stephen A. Murphy and Pimchanok Pongkasetkan. “Fifty Years of Archaeological Research at Dong Mae Nang Muang, an Ancient Gateway to the Upper Chao Phraya Basin.” *Journal of the Siam Society*, 98, (2010): 49-80.

Stephen A. Murphy. “The Case for Proto-Dvāravatī: A Review of the Art Historical and Archaeological Evidence.” *Journal of Southeast Asian Studies*, 47, no. 3, (October 2016): 366-392.